

Ks. Stefan Bryll

Świątynie utracone

Bydgoska architektura sakralna minionych wieków

...nie depreczcie przeszłości ołtarze
choć macie sami doskonalsze wznieść,
na nich się jeszcze święty ogień żarzy
i miłość ludzka stoi tam na straży,
i wy winniście im cześć!

Adam Asnyk, *Do młodych*

Wstęp

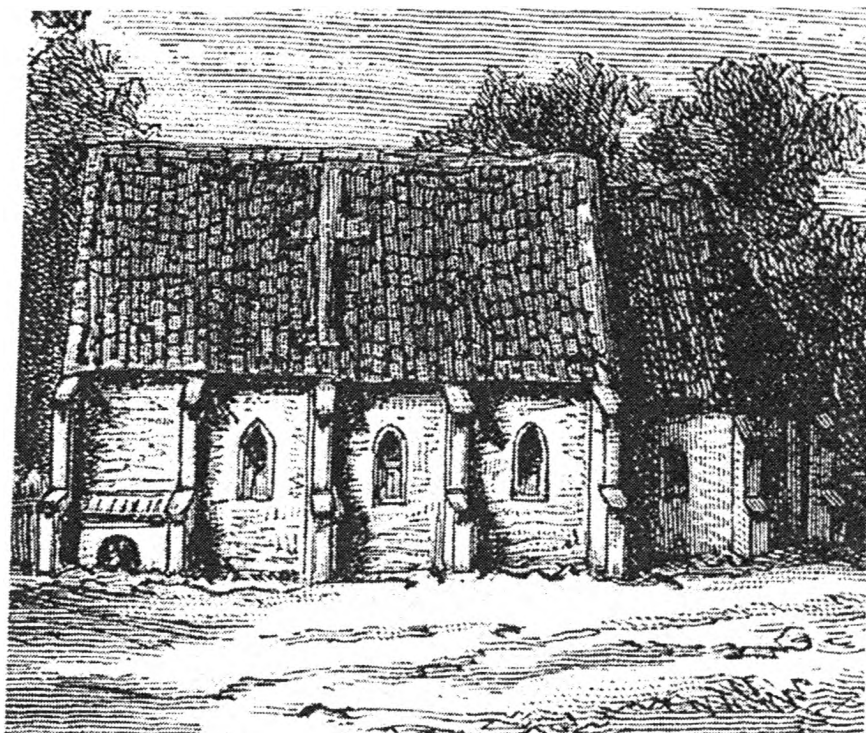
Ocalić od zapomnienia utraconą bydgoską architekturę sakralną minionych wieków – to cel tej skromnej pracy, dalekiej od wyczerpania tego obszernego tematu.

Jako siedmioletni chłopiec, przeżyłem w moim bezpośrednim miejscu pobytu pożar kościoła ewangelicko-unijnego dr. Marcina Lutra przy ulicy Leszczyńskiego w pamiętną niedzielę 3 września 1939 roku. Było to w godzinach popołudniowych, zaś wieczorem sterczały już tylko nagie mury przy zgliszczach spalonej świątyni. Na te ruiny patrzyłem codziennie z okna mojego domu przez pięć lat okupacji – po wojnie zostały one rozebrane. Patrzyłem w czasie wojny na rozbiórkę kościoła pojezuickiego na Starym Rynku i bożnicy żydowskiej przy ulicy Jana Kazimierza. Uczestniczyłem po wojnie w mszach świętych polowych na Starym Rynku, na miejscu rozebranego kościoła, przy obecności trumien ze zwłokami pomordowanych, po ekshumacji z Doliny Śmierci i przewiezieniu ich w kondukcje żałobnym na Wzgórze Wolności. Jeszcze przez długie lata po wojnie, na trasie codziennej pieszej wędrówki był kościół ewangelicko-luterański przy ulicy Poznańskiej, rozebrany pod koniec lat 60. XX wieku.

Przekazane powyżej wspomnienia są udziałem wielu starszych mieszkańców naszego miasta. Tak jak dawniej, również i teraz z czcią wspominamy świadectwa wiary mieszkańców naszego grodu i chcielibyśmy, również w duchu ekumenicznym, aby świątynie – chociaż utracone – nie uległy zapomnieniu. Stąd właśnie ta skromna praca o utraconych świątyniach, ułożona w porządku chronologicznym: najpierw kościoły rzymskokatolickie, potem świątynie innych wyznań i religii, a na koniec kościoły katolickie Wyszogrodu i Fordonu, z racji przyłączenia tych terenów do miasta Bydgoszczy.

1. Kościół św. Idziego

- XI-XIII w.** 200 m na południowy wschód od grodu (zamku) i 60 m na zachód od fasady dzisiejszego kościoła garnizonowego powstał kościół św. Idziego. Datowany: według S. Kujota na XI-XII w., W. Posadzego na ok. poł. XII wieku, J. Zatheya – wezwanie św. Idziego rozszerza możliwości interpretacyjne (XI-XIII w.). Na podstawie badań archeologicznych – połowa XIII w. (jednonawowy, ceglany kościół); wcześniej drewniany mógł pochodzić z XII w. Pierwotnie był to kościół filialny parafii wyszogrodzkiej, następnie kościół parafialny dla zamku bydgoskiego, podgrodzia i okolicznych wsi, potem, zanim powstał kościół farny, także dla miasta. Był kościołem „macierzystym” parafii bydgoskiej.
- 1480 r.** Pierwsze wzmianki o kościele św. Idziego pojawiły się w dokumencie fundacyjnym dla bydgoskich bernardynów.
- 1537 r.** Konsekracja kościoła wraz z cmentarzem (pierwsza bydgoska nekropolia). Kościół konsekrowano ku czci św. Idziego i św. Marii Magdaleny. Kościół pełnił również rolę kaplicy dla szpitala św. Stanisława (1529-1583).
- 1596 r.** Wizytacja biskupa stwierdza, że kościół jest opuszczony, czasami zakonnicy odprawiają w nim msze wotywny.
- 1679 r.** Biskup włocławski Stanisław Sarnowski przekazuje kościół mieszkańcom Bydgoszczy narodowości niemieckiej. Kościół został afiliowany do bydgoskiej Fary.
- 1699 r.** Kolejna wizytacja stwierdza poprawę sytuacji kościoła.
- 1712 i 1745 r.** Wizytacje kościoła potwierdzają jego dobry stan techniczny.
- 1834 r.** Zamknięcie kościoła. Katolicy niemieccy przyjmują w użytek kościół pojezuicki na Starym Rynku. Kościół św. Idziego zostaje wydzierżawiony bydgoskim kupcom i zamieniony na magazyn.
- 1879 r.** Rozbórka kościoła przez władze pruskie.

1. Kościół św. Idziego

„Matka” Bydgoskich Kościołów

Ilustracja wdtg V.A. Malte-Brun, *L'Allemagne Illustree*, 1848.

Kościół był orientowany. Ilustracja przedstawia kościół od strony południowej i pochodzi z czasów, gdy kościół był już zamknięty.

UL. BERNARDYŃSKA

Literatura

- Becker E. (1918). „Jahrbuch der Bromberger Historischen Veriens für den Netzchristrikt”, Bromberg.
- Biskup M. (red.) (1991). *Historia Bydgoszczy*, t. I, Warszawa-Poznań.
- Dachtera F., *Historia parafii bydgoskiej do 1772 r.*, rękopis w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy, sygn. 582.
- Kozierowski S. (1934). *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań.
- Kujot S. (1905). *Kto założył parafie w dzisiejszej dyecezyi chełmińskiej*, „Rocznik TNT”, Toruń.
- Nowakowski T. (2003). *Kazimierz Wielki w Bydgoszczy*, Toruń.

Posadzy W. (1957). *Bydgoszcz*, „Studia z historii budowy miast polskich”, Instytut Urbanistyki i Architektury, R. 6.

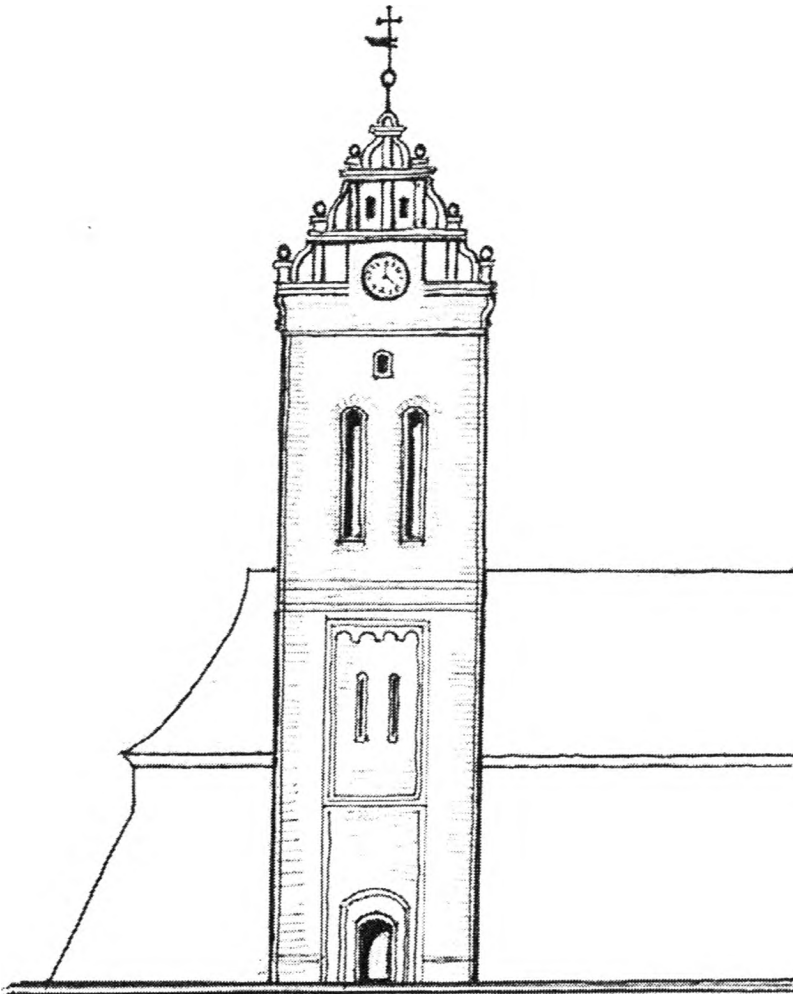
Zathey J. (1950). *Z dziejów kultu św. Idziego w Polsce*, „Życie i Myśl”, Warszawa.

2. Kościół Karmelitów

- 1398 r.** Pierwsza wzmianka o drewnianym kościele i zabudowaniach klasztornych zakonu karmelitów na Przedmieściu Gdańskim, na lewym brzegu Brdy (obecnie działka na pl. Teatralnym). Fundacja łączona z pobytem królowej Jadwigi w Bydgoszczy w 1397 r.
- 1401 r.** Pierwsza wzmianka o dzwonnicy i cmentarzu.
- 1550 r.** Kościół i klasztor stają się obiektami murowanymi. Kościół był pod wezwaniem NMP, potem Wniebowzięcia NMP. Na zachodnim skraju znajdowały się budynki gospodarcze i przylegały do nich sady oraz ogrody klasztorne. Całość zabudowań otaczał murowany, ozdobny parkan. Przy klasztorze wydzielono parafię na Gdańskim Przedmieściu.
- 1817 r.** Kasacja zakonu karmelitów przez władze pruskie. W budynku klasztornym urządzono Miejską Szkołę Podstawową dla chłopców, zwaną Szkołą Mostową.
- 1823 r.** Rozebranie kościoła poklasztornego i rozdysponowanie wyposażenia kościelnego. Na fundamentach kościoła rozpoczęto budowę gmachu teatralnego.
- 1824 r.** Otwarcie Teatru Miejskiego w miejscu wyburzonej świątyni.
- 1835 r.** Pożar budynku teatru. Odbudowany po roku i przebudowany w latach 1869-1870. Spłonął w 1890 r.
- 1890-1891 r.** Rozebranie zabudowań szkolnych (dawny klasztor). Pozostawienie wieży kościelnej.
- 1895 r.** Wyburzenie wieży kościoła, mimo sprzeciwu pruskiego konserwatora zabytków Juliusa Kothe, który uważał wieżę za symbol Bydgoszczy i zlecił jej zachowanie.
- 1896 r.** Powstaje nowy budynek Teatru Miejskiego według projektu Heinricha Christiana Seelinga. Teatr spłonął w 1945 r. i został rozebrany w 1946 r.

Literatura

- Bartowski K. (2002). *Najstarszy kościół szpitalny w Bydgoszczy a klasztor Klarysek*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 7, Bydgoszcz.
- Derenda J. (red.) (2007). *Piękna stara Bydgoszcz*, Bydgoszcz.

2. Dzwonnica Kościoła Karmelitów

Widok od strony bramy miejskiej /Gdańskiej/. W tle klasztor
Wizytówka Bydgoszcz. W czasie saboru pruskiego symbol polskości
naszego miasta.

Wbrew decyzji władz centralnych w Berlinie, wysadzona w powietrze w 1895r.

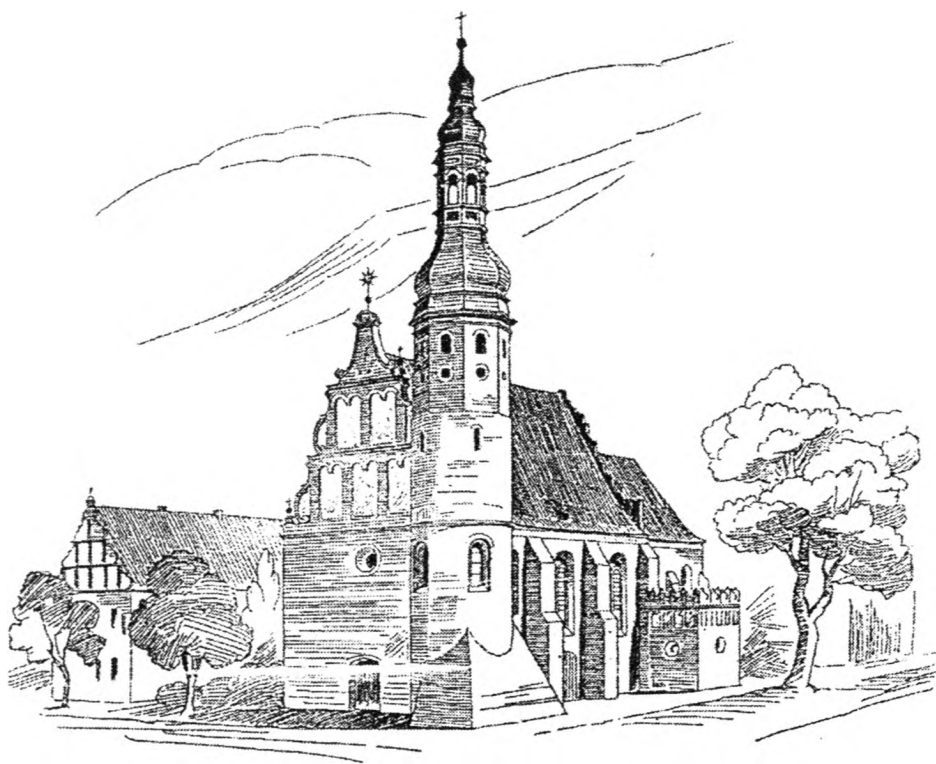
PL. TEATRALNY

Rysunek autora

3. Kościół św. Ducha

1448 r. Fundacja drewnianej kaplicy św. Ducha (w miejscu obecnego kościoła Klarysek) i pierwszego szpitala-przytułku (dzisiaj miejsce lokalizacji Muzeum) przez burmistrza, wójta, radę miejską i grupę zamożnych mieszczan.

1529 r. Powstaje murowany kościół pod wezwaniem św. Ducha.

3. Kościół św. Ducha

częściowo zachowany w prezbiterium dobudowanego później
Kościola Klarysek

Widok na kościół i klasztor (pierwotnie szpital- przytułek) wykonany
przez A.F. von Quasta w latach 1864-66. J. Kothe, Verzeichis der
Provinz Posen. T. IV., Der Regierungsbzirk Bromberg. Berlin 1897, s. 10.

UL. GDAŃSKA

- 1615-1618 r.** Na miejscu dawnego szpitala powstaje klasztor Sióstr Klarysek.
- 1645 r.** Powstaje nowy kościół, dla którego prezbiterium stanowi dotychczasowy kościół. Nowy kościół posiada wieżę ozdobioną hełmem. W czasie konsekracji otrzymuje patronów: św. Wojciecha, św. Klare, św. Barbarę.
- 1836 r.** Po kasacji zakonu przez władze pruskie klasztor zamieniono na lecznicę miejską (28 łóżek), a kościół pełnił kolejne funkcje: wagi miejskiej, magazynu wyrobów spirytusowych C.A. Frankiego,

- zakładu oczyszczania miasta, siedziby zawodowej Straży Pożarnej i na końcu Pogotowia Ratunkowego.
- 1848 r.** Burza uszkodziła górną partię wieży kościelnej.
- 1878 r.** Rozbudowa skrzydła lecznicy miejskiej wzdłuż ul. Gdańskiej (70 łóżek). Szpital istnieje do 1937 r. Po wojnie – siedziba muzeum.
- 1901 r.** Odrestaurowanie górnej wieży kościoła.
- 1920 r.** Przywrócenie kościołowi sakralnego charakteru (1922 r. konsekracja, 1925 r. wezwanie Wniebowzięcia NMP).
- 1993 r.** Przekazanie kościoła zakonowi kapucynów.

Literatura

- Bartowski K. (2002). *Najstarszy kościół szpitalny w Bydgoszczy a klasztor Klarysek*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 7.

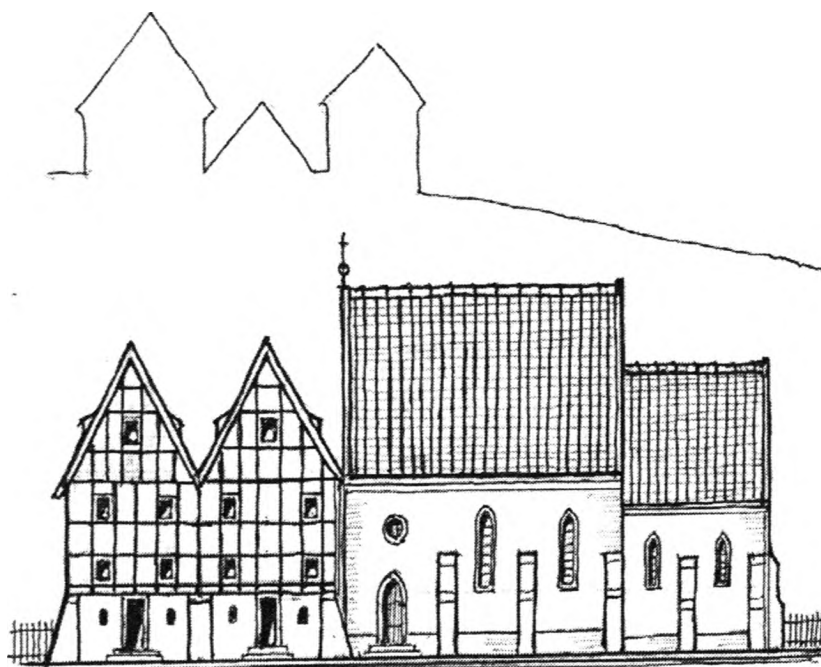
4. Kościół św. Stanisława

- 1529 r.** Fundacja szpitala-przytułku św. Stanisława (obecnie Zbożowy Rynek nr 3 i 4) przez starostę bydgoskiego S. Kościeleckiego w zamian za likwidację Szpitala św. Ducha na Przedmieściu Gdańskim. Szpital-przytułek służył ubogim, obłożnie chorym i osobom starszym (60 łóżek). Szpital nie miał własnego kościoła, jako kaplica służył kościół św. Idziego (do 1583 r.).
- 1544 r.** Ukończenie budowy szpitala. Starosta J. Kościelecki na jego uposażenie przekazuje gospodę (nieistniejącą – przy posesji Długa 65).
- 1583 r.** Budowa i konsekracja kościoła p.w. św. Stanisława, przylegającego do szpitala od strony wschodniej. Budynek kościoła murowany, jednonawowy z wydłużonym prezbiterium – bezwieżowy. Przy kościele i szpitalu istniał dom prepozyta i cmentarz (dzisiaj Bernardyńska 3).
- 1802 r.** Dobry stan kościoła i szpitala.
- 1817 r.** Władze pruskie sprzedają zabudowania oraz teren szpitala i kościoła obywatelowi niemieckiemu Kuhlbrunnowi. Likwidacja kościoła i szpitala.
- 1877 r.** Rozbiórka budynków kościelnych i szpitalnych. Domy mieszkalne (Zbożowy Rynek 3 i 4) postawione w ich miejscu mają identyczny plan w rzucie poziomym jak dawne zabudowania, zostały zatem postawione na starych fundamentach. Reliktami

szpitala i kościoła są również dwa płaskorzeźbione tonda, wtopione w ścianę budynku przy Zbożowym Rynku 3. Przez pewien czas końcówka ul. Długiej nosiła nazwę ul. Szpitalnej, w nawiązaniu do istniejącego tutaj niegdyś szpitala.

Literatura

Derenda J. (red.) (2007), *Piękna stara Bydgoszcz*, t. I, Bydgoszcz.

4. Kościół św. Stanisława

wraz ze Szpitalem - przytułkiem

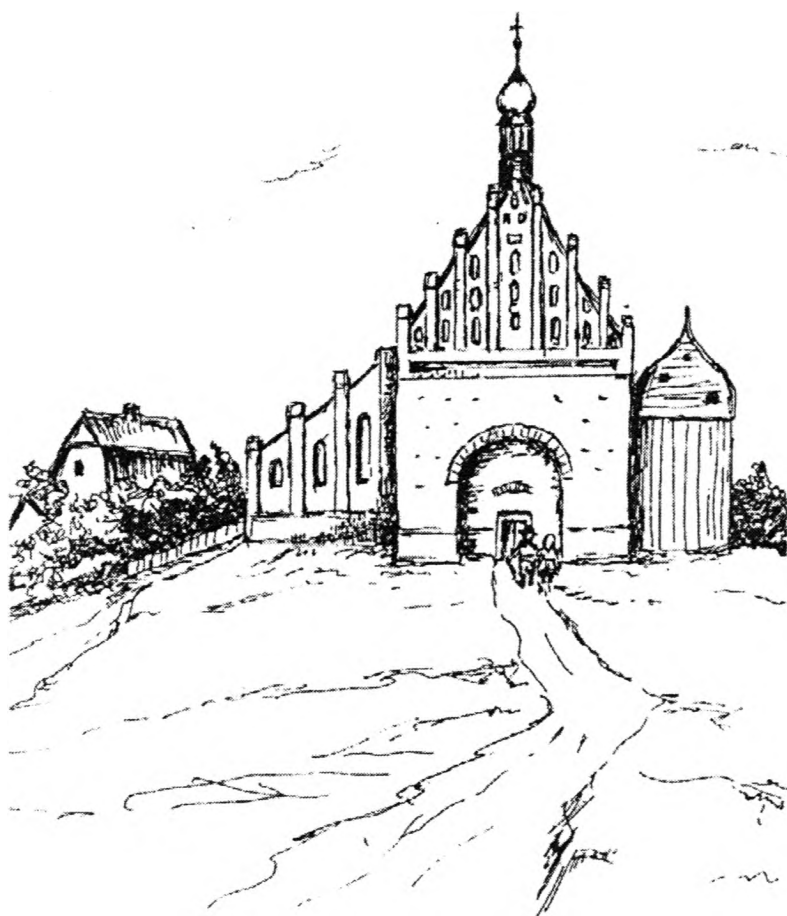
Na podstawie ilustracji Marka Rony rysował autor. W tle zarys zamku.

Widok od strony południowej

ZBOŻOWY RYNEK

5. Kościół św. Trójcy

ok. 1550 r. W części Przedmieścia Poznańskiego zwanego Chwytowem mieszczanin Jan Łapimucha buduje murowany kościółek jednonawowy w stylu późnogotyckim, pod wezwaniem św. Trójcy. Budowę zakończył w następnych latach Jan Regulski.

5. Kościół św. Trójcy

Na podstawie akwareli Else Jaekel z 1910r. rysowała
Alina Bręczewska-Pytlewicz.

UL. ŚW. TRÓJCY

- 1579 r.** Biskup włocławski Stanisław Karnkowski konsekruje kościół.
- 1633 r.** Wizytacja kanoniczna wymienia w protokole legaty z dóbr Murowańca. Kościół posiada już swego prebendarza.
- 1655-1656 r.** Pozwolenie na korzystanie z kościoła dla niemieckich ewangelików.
- 1699 r.** Wizytacja kanoniczna w protokole wymienia znaczne dobra i legaty. Miasto wyznacza kolejnych ekonomów kościelnych.
- 1730 r.** Wizytacja pozwala zrekonstruować wygląd kościoła: był murowany, pokryty dachówką, z boku dzwonnica drewniana z dwoma dzwonami. W środku kościół drewniany, malowany

- sufit, chór ozdobiony wizerunkami apostołów, drewniana podłoga oraz 14 ławek ozdobionych herbami. W kościele znajdowały się dwa konsekrowane ołtarze. W wielkim ołtarzu obrazy Matki Bożej i Trójcy Świętej, w małym zaś wizerunek Biczowania Pana Jezusa i wizerunek Matki Bożej.
- 1763 r.** W ołtarzu głównym znajduje się koronowany obraz Matki Boskiej Częstochowskiej.
- 1786 r.** Władze pruskie zdewastowały świątynię, urządzając w niej magazyn zbożowy.
- 1790 r.** Wojsko pruskie przejmuje kościół i przeznaczają go na prochownię (do 1806 r.).
- 1829 r.** Władze pruskie rozbierają kościół. Teren kościoła i cmentarza użytkuje w następnych latach pobliski tartak.
- 1906 r.** Pozwolenie władz pruskich na budowę nowego kościoła dla Polaków z lokalizacją na dawnym cmentarzu św. Trójcy.

Literatura

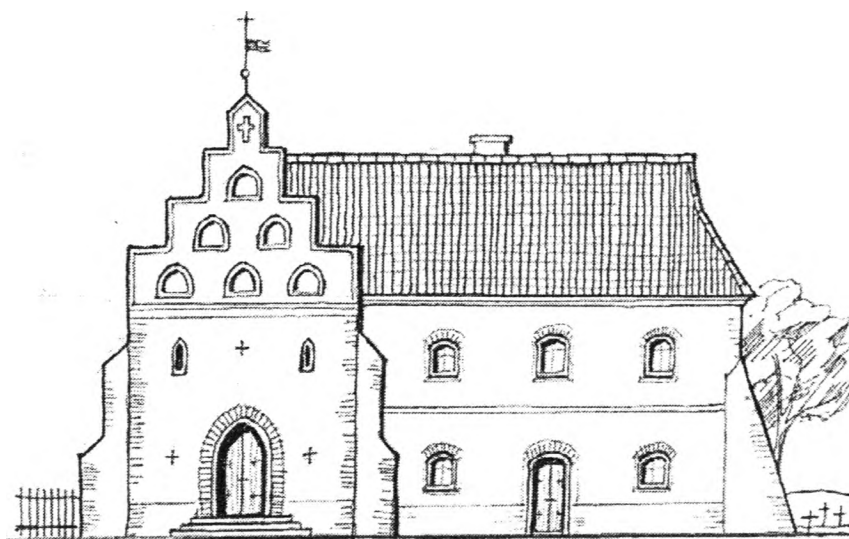
Kotowski W. (1981). *Dzieje kościoła i parafii św. Trójcy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz.

6. Kościół św. Krzyża

- 1550 r.** Mieszczanie bydgoscy fundują kościół św. Krzyża wraz ze szpitalem na Przedmieściu Poznańskim (dzisiaj posesje przy ul. Poznańskiej 12-14).
- 1582 r.** Burgrabia Walenty Kołucki stawia od nowa na miejscu drewnianych obiektów murowaną kaplicę św. Krzyża i św. Walentego wraz ze szpitalem. Przy kaplicy ustanawia bractwo św. Walentego. Szpital stanowi dwupiętrowy dom (około 30 łóżek), kryty dachówką – od wschodu przylegała do niego kaplica szpitalna. Na zapleczu, w głębi parceli był cmentarz. Szpital pełnił również rolę przytułku dla ubogich. Kapelan odprawiał trzy msze święte w tygodniu i dwie w niedziele i święta.
- 1596 r.** Konsekracja kościoła.
- 1797 r.** Władze pruskie pozbawiają kościół i szpital ziemi.
- 1802 r.** Pomimo braku ziemi, szpital i kościół znajdują się w dobrym stanie.
- 1840 r.** Władze pruskie likwidują szpital i kaplicę. Budynki zostają rozebrane.

Literatura

Derenda J. (red.) (2007). *Piękna, stara Bydgoszcz*, Bydgoszcz.

6. Kościół św. Krzyża

wraz ze Szpitalem - przytułkiem

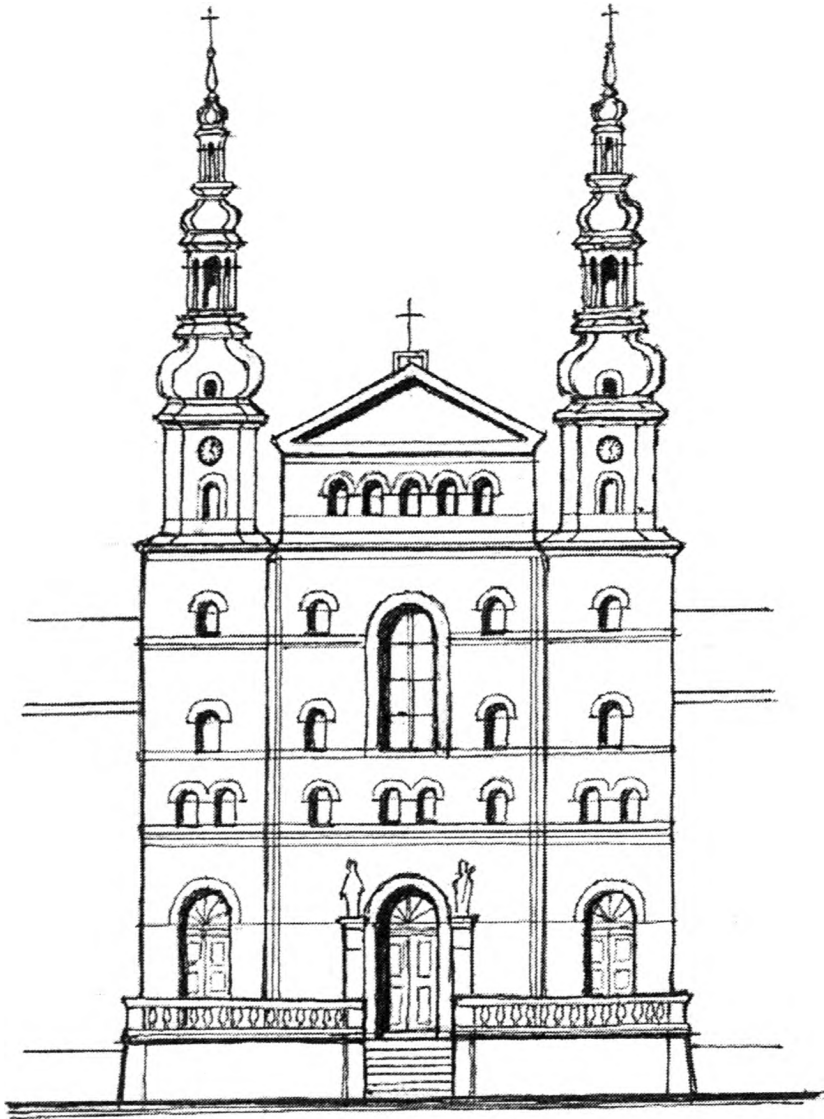
Na podstawie ilustracji Marka Rony rysował autor

Widok od strony zachodniej

UL. POZNAŃSKA

7. Kościół Pojezuicki

- 1637 r.** Fundacja kościoła i kolegium jezuickiego przez Kaspra Działyńskiego, biskupa chełmińskiego. Kościół pod wezwaniem św. Krzyża.
- 1646 r.** Ukończenie budowy kolegium pod kierunkiem Wojciecha Przybyłkowicza.
- 1649 r.** Ukończenie budowy kościoła. Świątynia jednonawowa, bez wież, dwie kaplice i zakrystia.
- 1655 r.** Ukończenie budowy wieży północnej.
- 1657 r.** Przed frontem świątyni zaprzysiężenie traktatu welawsko-bydgoskiego przez króla Jana Kazimierza i księcia Prus Fryderyka Wilhelma I.

7. Kościół Pojezuicki

Po rozebraniu starego ratusza w latach 1831-34 kościół pojezuicki ukazał się w całej okazałości w pierzei zachodniej bydgoskiego rynku, najpierw w swojej barokowej, później neoklasycystycznej fasadzie. Cieszył oko bydgoszczan do 1940 roku, kiedy został przez Niemców zburzony. 9 i 10 września 1939 roku miały miejsce pierwsze egzekucje polskich zakładników przed frontem kościoła.

STARY RYNEK

Rysunek autora

1695 r.

Ukończenie budowy wieży południowej. Obydwie wieże otrzymują barokowe hełmy wysokości 40 cm. Na dachu kościoła jest sygnaturka zwieńczona krzyżem.

1780 r.

Kasacja zakonu jezuitów przez władze pruskie. Kościół uzyskuje status filialnego przy bydgoskiej Farze. W kolegium utwo-

rzono Katolickie Królewskie Gimnazjum Klasyczne, w latach 1807-1812 mieści się tam Szkoła Główna Departamentowa, do 1815 r. Szkoła Wydziałowa Departamentu Bydgoskiego, w latach 1817-1878 Królewskie Gimnazjum Klasyczne, od 1879 r. siedziba władz miejskich.

- 1806 r.** Cudowny krzyż przeniesiono do kościoła farnego, zaś patronem świątyni został św. Ignacy Loyola. W świątyni ogłoszono powstanie przeciw Prusom.
- 1807 r.** Odczytanie w świątyni dekretu o powstaniu Księstwa Warszawskiego.
- 1807-1829 r.** Kościół przyjmuje duszpasterstwo parafii bydgoskiej, gdyż Fara była w tym czasie wyłączona z powodu dewastacji, a potem renowacji.
- 1814 r.** Msza żałobna za śp. księcia Józefa Poniatowskiego.
- 1830 r.** Kościół przechodzi w użytkowanie katolików niemieckich. Do 1869 r. był obsługiwany przez księży z Fary. Pierwszym niemieckim duszpasterzem był ksiądz Paweł Erdner. Należał on do kolegium wikariuszy Fary.
- 1848 r.** Wichura niszczy barokowe hełmy wież.
- 1857 r.** Wieże pokryto tymczasowo ostrosłupowymi daszkami.
- 1880-1882 r.** Rekonstrukcja wież w zmienionej postaci. Kościół otrzymuje fasadę neoklasycystyczną, od frontu taras z balustradą.
- 1881 r.** Kościół przechodzi w wieczyste posiadanie katolików niemieckich.
- 1939 r.** Rozstrzelanie pod murami kościoła 50 bydgoszczan (9 i 10 września).
- 1940 r.** Rozebranie świątyni przez Niemców. Wyposażenie kościoła przekazano Muzeum Miejskiemu, część (w tym dzwony i organy) bydgoskiej Farze oraz kościołom św. Wincentego à Paulo i św. Antoniego.

Literatura

Derenda J. (red.) (2007). *Piękna stara Bydgoszcz*, Bydgoszcz.

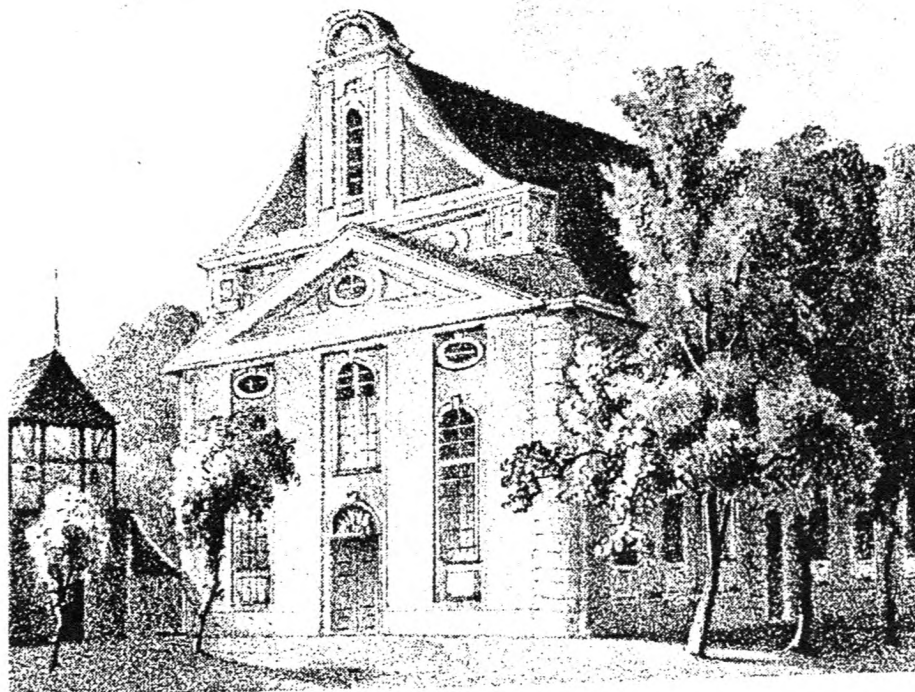
8. Ewangelicka Fara

- 1772 r.** Fryderyk II wydaje dekret gabinetowy o utworzeniu parafii ewangelicko-augsburskiej w Bydgoszczy. Nastąpiło to długo przed ratyfikacją traktatów rozbiorowych. Napływ pruskich

- urzędników, rzemieślników, żołnierzy i robotników kopiących Kanał Bydgoski sprawił, że zmieniło się oblicze demograficzne i wyznaniowe miasta. Niemieccy katolicy już od przeszło 100 lat użytkowali kościół św. Idziego, natomiast Niemieccy ewangelicy przed rozbiorami przez krótki tylko czas korzystali z kościoła św. Trójcy na Chwytwowie. Z chwilą utworzenia parafii, pierwszy jej pastor, Karol Gebhardt, zaczął odprawiać nabożeństwa najpierw na terenie magazynów soli przy ul. Toruńskiej, potem w ratuszu i czynił starania o wybudowanie kościoła.
- 1778 r.** Założenie centralnego cmentarza ewangelickiego przy ul. Jagiellońskiej.
- 1784 r.** Rozpoczęcie budowy świątyni (na 600 miejsc) przy ul. Podwale 5 według projektu Paula Johanna Gretha, przy finansowym wsparciu króla Fryderyka II.
- 1785 r.** Wybudowanie obok kościoła szkoły ewangelickiej.
- 1787 r.** Konsekracja świątyni pod nazwą Staromiejski Ewangelicki Kościół Farny.
- 1788 r.** Ukończenie budowy organów za fundusze uzyskane z wytopu resztek srebra pozostałych po dawnej mennicy bydgoskiej.
- 1794 r.** Wzniesienie dzwonnicy z trzema dzwonami.
- 1807 r.** Za czasów Księstwa Warszawskiego kościół służył jako magazyn wojskowy.
- 1818 r.** Parafia wchodzi w struktury kościoła ewangelicko-unijnego. Proboszcz bydgoski superintendentem okręgu kościelnego bydgoskiego.
- 1829 r.** Zamknięcie kościoła z powodu złego stanu technicznego.
- 1830-1833 r.** Nabożeństwa odbywają się w pobernardyńskim kościele garnizonowym przejętym przez władze pruskie. Później kościół ten służył wyłącznie duszpasterstwu wojskowemu.
- 1872-1876 r.** Powstanie pierwszej dużej świątyni ewangelicko-unijnej p.w. św. Pawła przy ul. Gdańskiej według projektu Friedricha Adlera.
- 1896-1897 r.** Poświęcenie kościoła ewangelicko-unijnego pw. Chrystusa Pana przy pl. Zbawiciela według projektu Heiricha Seelinga.
- 1901-1903 r.** Powstanie Fary ewangelickiej przy pl. Kościeleckich według projektu Heiricha Seelinga.
- 1904 r.** Rozebranie starej Fary – dzwony trafiły do gminy ewangelickiej w Osielsku.

Literatura

Alabrudzińska E. (1995). *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy, Toruń*.

8. Ewangelicka Fara

Stara fara ewangelicka z dzwonnica, przy ul. Podwole 5-7, w miejscu obecnej Hali Targowej. Rysował Julius Greth. Rok 1853.

W tym czasie kościół był już zamknięty z powodu złego stanu technicznego.

UL. PDDWALE

9. Kościół ewangelicko-luterański (staroluterański)

Kościół ewangelicko-luterański powstał na terenie Niemiec i na terenach zaboru pruskiego, jako reakcja przeciw Kościołowi państwowemu, tzw. unijnemu, z 1817 roku. Staroluteranie byli zwolennikami czystej nauki Lutra. Początkowo prześladowani, w 1845 roku zostali zaliczeni przez państwo niemieckie do wyznań prawnie uznanych.

1834 r. Utworzenie gminy staroluterańskiej w Bydgoszczy.

1846 r. Wybudowanie kościoła przy ul. Poznańskiej 25. Kościół ten znajdował się w rękach staroluteran do 1945 roku. Pod względem narodowościowym parafia była niemiecka, natomiast wierni – w przeciwieństwie do Kościoła ewangelicko-unijnego – nie angażowali się

- w działalność polityczną. Cechowała ich na ogół lojalność wobec państwa polskiego i przyjazne nastawienie wobec Polaków. Dobre stosunki łączyły także luteran z polską parafią ewangelicko-augsburską, której udostępnili swoją świątynię w okresie 1922-1939.
- 1945 r.** Władze państwowe oficjalnie przyznają kościół staroluterański parafii ewangelicko-augsburskiej w Bydgoszczy. Równocześnie parafia augsburska uzyskuje od parafii NSPJ kościół pounijny przy ul. Warszawskiej i plebanię farną przy Wałach Jagiellońskich. W dawnej plebanii staroluterańskiej urządzone mieszkanie dla organisty. W kościele przy ul. Warszawskiej były nabożeństwa świąteczne i niedzielne, a w kościele przy ul. Poznańskiej nabożeństwa okresowe.
- 1957 r.** Kościół wydzierżawiono cerkwi prawosławnej w Bydgoszczy.

9. Zbór bydgoskiej gminy staroluterańskiej

*Kościół ten przez przeszło 120 lat swojego istnienia służył kolejno:
Kościółowi ewangelicko-luterańskiemu, Kościółowi ewangelicko-augsburskiemu
i Kościółowi prawosławnemu*

UL. POZNAŃSKA

Rysunek autora

1969 r. Władze państwowe zamykają kościół i następuje jego rozbiórka. Cerkiew zostaje przeniesiona na Nowy Rynek.

Literatura

Alabrudzińska E. (1995). *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy*, Toruń.

Domasławski J. (2002). *Osiemdziesięciolecie parafii ewangelicko-augsburskiej w Bydgoszczy*.

10. Kościół ewangelicko-unijny p.w. Marcina Lutra

Przy ul. Leszczyńskiego 12, wybudowany na początku XX wieku, spalony 3 września 1939 roku podczas tłumienia dywersji niemieckiej.

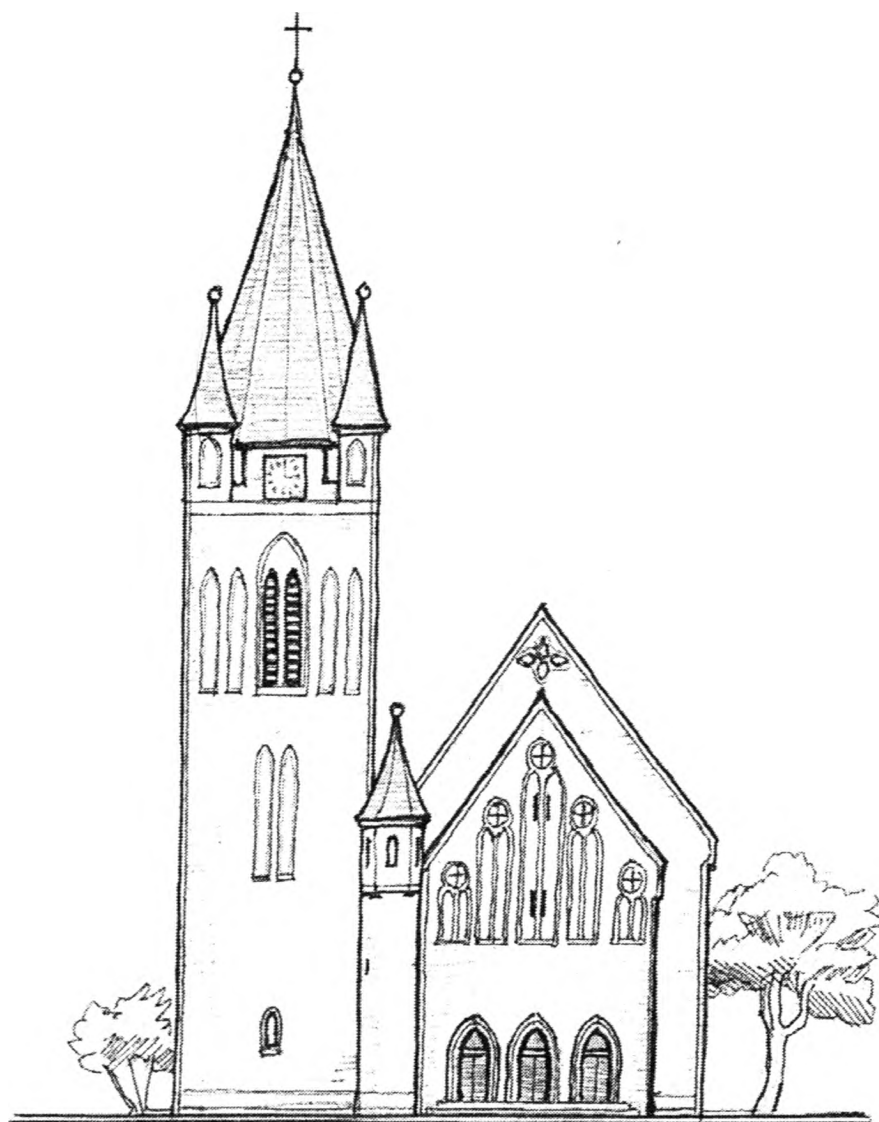
11. Kościół ewangelicko-unijny na Czyżkówku

Przy ul. Koronowskiej 14, wybudowany na początku XX wieku, spłonął po nocnym ostrzale 3 września 1939 roku. W części zachowanych pomieszczeń po wojnie znajdował się magazyn Domu Książki.

Kościół ewangelicko-unijny został utworzony w 1817 roku w państwie pruskim dekretem króla Fryderyka Wilhelma III. W zaborze pruskim jego wyznawcami byli prawie wyłącznie osadnicy niemieccy. Na czele Kościoła stał król pruski, a urzędem centralnym była Naczelna Rada Kościelna w Berlinie. W każdej prowincji istniał Konsystorz, podporządkowany Radzie Naczelnej. Od 1920 roku gminy ewangelicko-unijne położone na terenie Pomorza i Wielkopolski zostały poddane Konsystorzowi w Poznaniu (Ewangelicki Kościół Unijny w Polsce). Bydgoszcz stanowiła najsilniejszy liczebnie Kościół ewangelicko-unijny w Polsce. Ewangelicy unijni posiadali na terenie Bydgoszczy osiem własnych kościołów:

- kościół farny – pl. Kościeleckich
- kościół św. Pawła – pl. Wolności
- kościół Chrystusa Pana – ul. Warszawska
- kościół dr. M. Lutra – ul. Leszczyńskiego 12
- kościół na Małych Bartodziejach – ul. Bełzy 11
- kościół na Wilczaku – ul. Nakielska
- kościół na Okołu – ul. Nowogrodzka 3
- kościół na Czyżkówku – ul. Koronowska 14

Mimo zmniejszenia się liczby ewangelików w Bydgoszczy po 1920 roku władze polskie nie przejmowały tych kościołów, tak że ich liczba w okresie międzywojennym nie uległa zmianie.

10. Kościół ewangelicko-unijny p.w. Marcina Lutra

Świadek wydarzeń związanych z niedzielą 3 września 1939 roku
w Bydgoszczy.

Splonął w niedzielne popołudnie podczas tłumienia dywersji niemieckiej.
Ruiny spalonego kościoła pozostały do końca wojny, rozebrane zostały
po jej zakończeniu.

UL. ŁESZCZYŃSKIEGO

Rysunek autora

Na początku działań wojennych 3 września 1939 roku splonął dwa kościoły ewangelickie, z pozostałych sześciu po wojnie pięć przypadło Kościołowi rzymskokatolickiemu, a jeden Kościołowi ewangelicko-augsburskiemu (kościół Chrystusa Pana przy ul. Warszawskiej).

Literatura

Alabrudzińska E. (1995). *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy, Toruń.*

Domasławski J. (2002). *Osiemdziesięciolecie parafii ewangelicko-augsburskiej w Bydgoszczy.*

11. Kościół ewangelicko-unijny na Czyżkówku

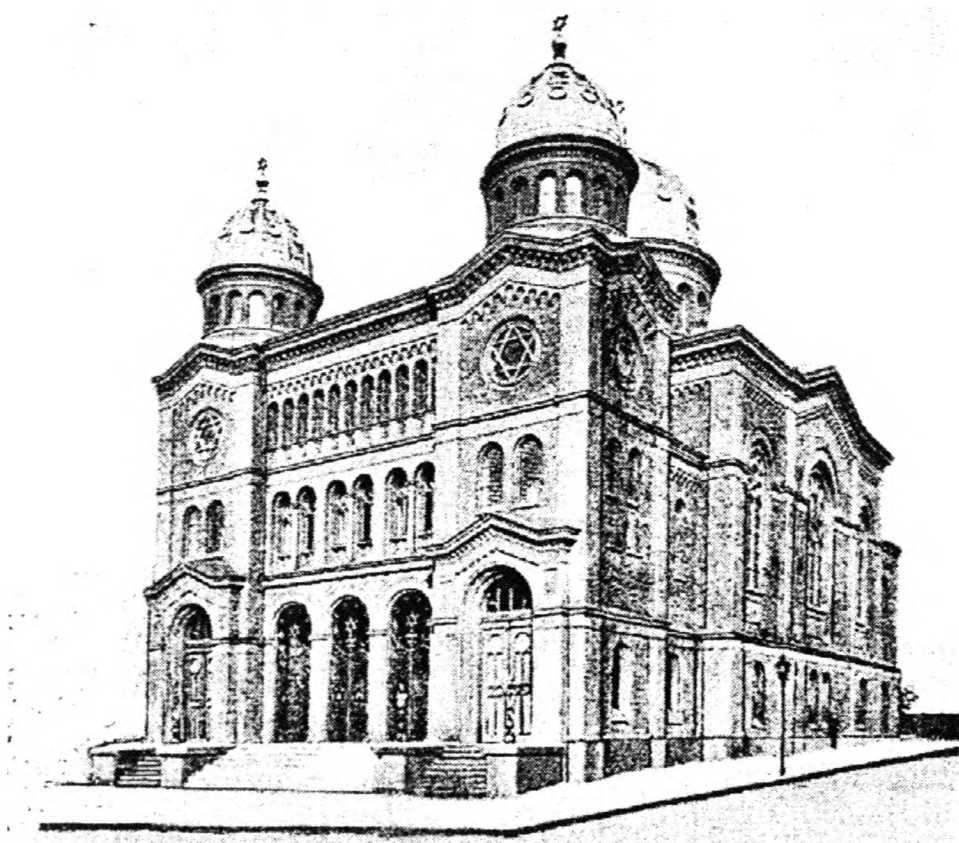
W pierwszych dniach wojny wnętrze kościoła zniszczone przez bojówki niemieckie. Wieża splonęła po nocnym ostrzale z 3 na 4 września. W czasie wojny kościół był nieczynny. Po wojnie przebudowany i przystosowany na pomieszczenie magazynowe.

UL. KORONOWSKA

Zdjęcie z zbiorów parafii Czyżkówko.

12. Synagoga bydgoska

- 1773 r. Na podstawie rozkazu gabinetowego Fryderyka II zniesione zostały wszystkie ograniczenia dotyczące pobytu Żydów w Bydgoszczy.
- 1788 r. Początki gminy żydowskiej w Bydgoszczy. Pierwsi wyznawcy korzystali z pomieszczeń i cmentarza gminy fordońskiej.
- 1834 r. Powstaje pierwsza synagoga przy ul. Pod Blankami.
- 1882 r. Rozebranie pierwszej synagogi i rozpoczęcie budowy nowej przy ul. Jana Kazimierza 5.

12. Synagoga bydgoska

*Przez przeszło pół wieku ubogacała panoramę Starej Bydgoskiej.
Od początku okupacji niemieckiej przeznaczona do rozbioru
stała się symbolem martyrologii narodu żydowskiego,
tak jak kościół pojezuicki na Starym Rynku symbolem martyrologii
narodu polskiego.*

Obie świątynie zburzone zostały w 1940 roku.

*Zdjęcie z r. 1900 ze zbiorów Muzeum
Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego
w Bydgoszczy*

UL. JANA KAZIMIERZA

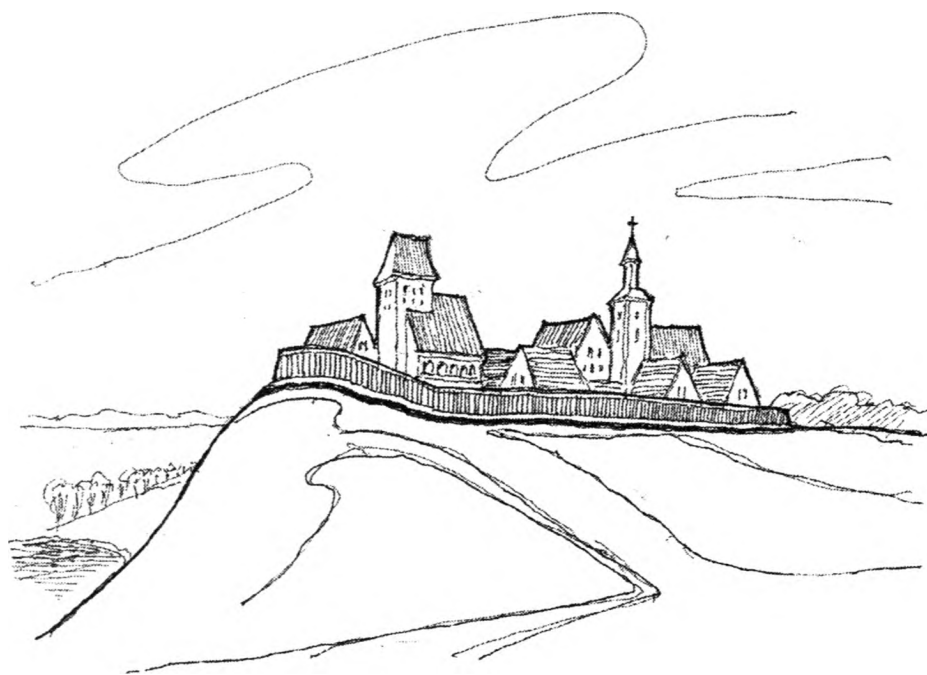
- 1884 r.** Ukończenie budowy nowej, monumentalnej synagogi według projektu Alfreda Muttraya (liczba miejsc: 500 dla mężczyzn, 400 dla kobiet na balkonie). Szczególne zasługi przy budowie miał Lewin Louis Aronsohn, bydgoski przemysłowiec żydowskiego pochodzenia. Budynek orientowany (front od strony zachodniej), we wnętrzu bogata architektura bimy (miejsce czytania Tory).
- 1920 r.** Wskutek emigracji do Niemiec liczba wyznawców zmalała do 500 osób.
- 1921 r.** Rabinem gminy żydowskiej zostaje dr Efraim Sonnenschein (do 1939 r.).
- 1939 r.** Wskutek napływu wiernych z innych terenów Polski stan liczebny wzrósł do 2057 osób.
- 1940 r.** Zburzenie synagogi przez Niemców i zniszczenie cmentarzy żydowskich przy ul. Filareckiej 2 i Szubińskiej 103.

Literatura

- Derkowska-Kostkowska B. (1996). *Przyczynki do dziejów budowli żydowskich w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 1, Bydgoszcz.

13. Kościół św. Marii Magdaleny

- 997 r.** Według podania, św. Wojciech w czasie wyprawy misyjnej na Prusy konsekruje kaplicę p.w. św. Marii Magdaleny w Wyszogrodzie.
- 1145 r.** Potwierdzenie istnienia kościoła w Wyszogrodzie. Proboszcz wyszogrodzki uczestniczy w konsekracji kościoła p.w. NMP w Świeciu.
- 1232 r.** Biskup kujawski Michał nadaje kościołowi w Wyszogrodzie dziesięcinę ze wsi Orłowo i Sielce.
- 1237 r.** Nadanie dziesięciny ze wsi Szadłowice na rzecz kościoła wyszogrodzkiego.
- 1253 r.** Kasztelan wyszogrodzki przekazuje cystersom w Byszewie wsie Wierzchucin, Salno, Wiązowno i Tryszczyn.
- 1325 r.** Pierwsza wzmianka o parafii wyszogrodzkiej, obejmującej osiem miejscowości: Jasiniec, Siernieczek, Jaruzyn, Czersko, Strzelce, Włoki, Osielsko i Żołędowo.
- 1329 r.** Spalenie przez Krzyżaków Wyszogrodu, podgrodzia i świątyni.
- 1349 r.** Książę szczeciński Kazimierz nakazuje wybudować nową świątynię w miejscu spalonej.

13. Kościół św. Marii Magdaleny

Istnieje wiele wersji ilustrujących wygląd Wyszogrodu.

Dotyczą one różnych okresów istnienia tego grodu.

Wybrałem wersję podaną w książce „Kreis Bromberg. Touristenführer“ wyd. Meritum Bożena Wasinińska. Ilustracje: Joanna Senska przy współpracy z Robertem Grochowskim. Widać na niej interesujący nas kościół.

Rysunek autora.

UL. WYSZOGRODZKA

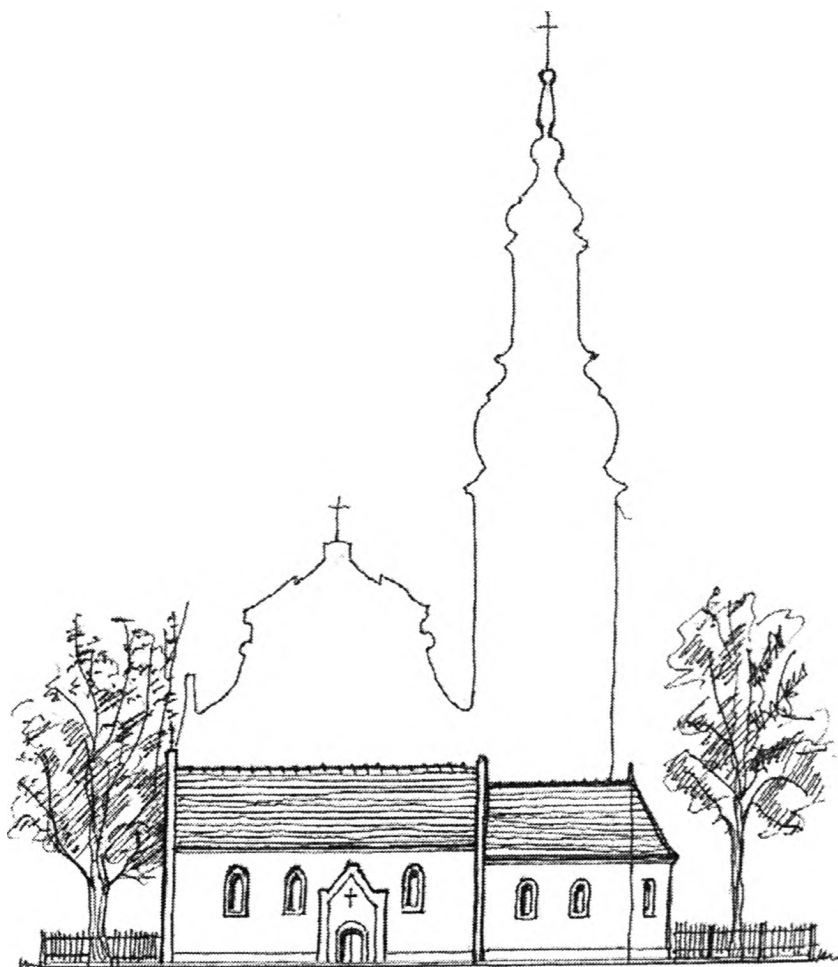
- 1382 r.** Władysław Opolczyk nadaje nowej osadzie prawo magdeburskie. Jednocześnie potwierdza przywileje dla kościoła. Osada nazywa się Wyszogród lub Fordon, a kościół „Ecclesiae Wysogrodiensis alias Fordoniensis”.
- 1413 r.** Władysław Jagiełło potwierdza wyposażenie kościoła parafialnego.
- 1424 r.** Władysław Jagiełło rozszerza przywilej lokacyjny dla kościoła parafialnego.
- 1586 r.** Mieszczanie fordońscy wznoszą kościół drewniany w środku osady. Otrzymuje on tytuł św. Mikołaja. Jednak stary kościół na osiedlu wyszogrodzkim nadal pozostaje czynny w ograniczonym zakresie aż do ok. 1765 roku.

Literatura

Buliński R. (1996). *Tobie Panie zaufałem. Historia i teraźniejszość parafii św. Mikołaja w Bydgoszczy-Fordonie*, Bydgoszcz.

14. Kościół św. Mikołaja

- 1382 r.** Na północ od Wyszogrodu powstaje nowa osada – Fordon. Władysław Opolczyk nadaje jej prawo magdeburskie.
- 1586 r.** Mieszczanie fordońscy wznoszą kościół drewniany w środku osady. Otrzymuje on tytuł św. Mikołaja.
- 1600 r.** Ksiądz proboszcz Baltazar Miastkowski wznosi na miejsce drewnianego murowany kościół parafialny.

14. Kościół św. Mikołaja

Pierwotny kościół św. Mikołaja we Fordonie, na tle zarysu obecnej świątyni. Obecna świątynia wybudowana została w tym samym miejscu co stary kościół. Ze starego kościoła zachowano prezbiterium, które w nowym kościele stanowi kaplicę boczną, p.w. św. Anny.

FORDON - RYNEK

Rysunek autora.

- 1642 r.** Wzniesienie dzwonnicy obok kościoła.
- 1765 r.** Ustanowienie dekanantu fordońskiego, obejmującego Byszewo, Dobrcz, Fordon, Koronowo, Osielsko, Wtelno, Wudzyn i Żołędowo.
- 1824 r.** Parafia fordońska wchodzi w skład diecezji chełmińskiej.
- 1850 r.** Wybudowanie przy kościele kaplicy św. Anny.
- 1890 r.** Budowa nowej plebanii.
- 1923 r.** Rozebranie dotychczasowego kościoła w związku z budową nowego. Ze starego kościoła pozostało prezbiterium, które istnieje w postaci kaplicy akademickiej przy nowym kościele.

Literatura

Buliński R. (1996). *Tobie Panie zaufałem. Historia i teraźniejszość parafii św. Mikołaja w Bydgoszczy-Fordonie*, Bydgoszcz.